

SĄSIAD ZŁY – JAN SAS (1579–1582)

DARIUSZ MILEWSKI

ABSTRACT. *The bad neighbour – Jan Sas (1579–1582).* The paper discusses the issue of the “black legend” of the Moldavian hospodar Ioan (Iancu) Sasul in Polish historiography. It is so well-established that the hospodar is even considered a typical example of a bad neighbour. The analysis of his reign reveals both real and exaggerated reasons for accusing the hospodar of hostility towards Poland. Motives of his actions and the circumstances, in which the accusations of bad neighbourhood emerged were presented by reviewing information about the hospodar in available archival materials and source editions. It was indicated that there is a lack of primary information independently confirming the allegations that arose within the circle of King Stefan Batory and Chancellor Jan Zamoyski. At the same time, an objective conflict of interest between the king and the hospodar is indicated. Thus, the possibility of creating a bad image of the hospodar as a political justification for his brutal elimination on the orders of the Polish king is discussed.

STRESZCZENIE. Artykuł omawia kwestię „czarnej legendy” hospodara mołdawskiego Jana (Janku) Sasa w polskiej historiografii. Jest ona tak ugruntowana, że hospodar uchodzi wręcz za typowy przykład złego sąsiada. Analiza jego rządów ukazuje realne, jak i wylobryzmione powody oskarżenia hospodara o wrogość wobec Polski. Poprzez przejrzenie informacji o hospodarze w dostępnych źródłach archiwalnych i wydanych drukiem ukazano motyw jego działania oraz okoliczności, w jakich pojawiły się oskarżenia o złe sąsiedztwo. Wskazano na brak źródłowych informacji potwierdzających niezależnie zarzuty, jakie pojawiły się w kręgu króla Stefana Batorego i kanclerza Jana Zamoyskiego. Zarazem wskazuje się na obiektywny konflikt interesów między królem a hospodarem. Dyskutowana jest zatem możliwość wykreowania złego wizerunku hospodara jako politycznego uzasadnienia jego brutalnej eliminacji na rozkaz króla polskiego.

Author: Dariusz Milewski, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Instytut Historii, ul. K. Wóycickiego 1/3, 01-938 Warszawa, Polska, d.milewski@uksw.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3255-7685>

Keywords: Iancu Sasul, Moldavia, Commonwealth, neighbourhood

Słowa kluczowe: Jan Sas, Mołdawia, Rzeczpospolita, sąsiedztwo

Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, XXXII, Poznań 2025, Wydawnictwo Wydziału Historii UAM, pp. 137–158, ISBN 978-83-67284-72-1, ISSN 0239-4278. Polish text with summaries in English and Polish

<https://doi.org/10.14746/bp.2025.32.7>

Dwudziestego ósmego września 1582 r. spadła we Lwowie głowa hospodara mołdawskiego Jana V, zwanego w Polsce Jankułą bądź Janku Sasem. Egzekucji nie poprzedziły ani proces, ani wyrok sądowy. Wystarczył rozkaz króla Stefana Batorego. Oczywiście władca postarał się o uzasadnienie, które ogłoszono w osobnym uniwersale. Oskarżenia w nim zawarte stały się podstawą czarnej legendy hospodara w polskiej historiografii. Czy były prawdziwe?

W dziejach Mołdawii nie brakowało hospodarów, którzy nie cieszyli się sympatią swoich północnych sąsiadów. Kilku z nich doczekało się zdecydowanie negatywnej opinii tak współczesnych, jak i późniejszych historyków (w tym rządzie można wymienić choćby Stefana Tomszę I, jak i jego imiennika Stefana Tomszę II¹). Niewiele jednak cieszyło się równie złą sławą, jak Jan Sas, który w polskich ocenach urósł do roli złego sąsiada *par excellence*. Czy jednak rzeczywiście zasłużył sobie na tak złą reputację? Czy też może była ona wynikiem gry politycznej, w której hospodar znalazł się wśród przeciwników Rzeczypospolitej i w dodatku poniósł klęskę, zwieńczoną hańbiącą śmiercią? Przedstawienie go w jak najgorszym świetle – zwłaszcza w dziełach napisanych po jego śmierci – mogło post factum służyć uzasadnieniu wrogiej polityki, prowadzonej wobec niego². Warto zatem zestawić relacje na temat hospodara pochodzące od późniejszych polskich historyków z informacjami dotyczącymi jego i prowadzonej wobec niego polityki w okresie jego panowania (1579–1582).

Hospodar Jan V (rum. Iancu Sasul) był jednym z krócej panujących władców mołdawskich. Objął władzę w grudniu 1579 r., utracił we wrześniu 1582 r. Jego poprzednikiem i zarazem następcą był Piotr V Kulawy, pochodzący z wołoskiej dynastii Basarabów i cieszący się poparciem króla Stefana Batorego³. Polski monarcha nigdy nie przestał wspierać swego pupila i dołożył wielu starań, by przywrócić go na tron Mołdawii. Jana Sasa postrzegał jako tureckiego nominata i przyjaciela Habsburgów, intronizowanego wbrew Polsce w dobie jej zaangażowania w ciężką wojnę o Inflanty z Iwanem Groźnym.

¹ Znani również jako Stefan VII Tomsza (1563–1564) i Stefan IX Tomsza (1611–1615, 1621–1623). Pierwszy z nich dał głowę pod toporem katowskim, gdy szukał schronienia w Polsce (1564). Co ciekawe obaj byli winni śmierci interweniujących w Mołdawii książąt Wiśniowieckich – Dymitra i Michała (drugi został najpewniej otruty przez popa sprzyjającego Tomszy; zob. I. Czamańska, *Wiśniowieccy. Monografia rodu*, Poznań 2007, s. 120–121).

² Przykładów takiego działania w ówczesnych realiach nie brakowało; dość przytoczyć odmienne opinie Marcina Kromera i Macieja Łubieńskiego o Eryku XIV, uzależnione od potrzeb bieżącej propagandy politycznej: pierwszy opisuje go jako niegodnego władzy tyrana, drugi uznaje za legalnego władcę, niesłusznie obalonego przez ks. Karola Sudermańskiego (w rzeczy samej będącego *spiritus movens* rewolty, na której skorzystał Jan III Waza); M. Kromer, *Historija prawdziwa o przygodzie żalostnej księżniczki finlandzkiej Jana i królowny polskiej Katarzyny*, red. J. Małłek, Olsztyn 1974; M. Łubieński, *Droga do Szwecji Zygmunta III, króla polskiego i szwedzkiego w 1593 roku*, wyd. J. Byliński, W. Kaczorowski, Opole 2009.

³ Król skorzystał z poparcia hospodara, zdążając w 1576 przez Mołdawię do Polski. W dobie wypraw kozackich konsekwentnie wspierał Piotra Kulawego przeciw dążącym do jego obalenia awanturnikom; zob. D. Milewski, *Mołdawia w polityce Stefana Batorego – sprawa Iwana Podkowsy [w:] Stefan Batory – król Rzeczypospolitej i książę Siedmiogrodu*, red. A. Körmendy, R. Lolo, Pułtusk 2008, s. 129–158.

Przeglądając się pokrótce najważniejszym faktom z panowania Jana Sasa, dotyczącym jego wstąpienia na tron i stosunkom z Rzeczpospolitą, zaznaczmy od razu, że nie cieszył się on zbyt dużym zainteresowaniem historyków, a i baza źródłowa pozostawia wiele do życzenia. Podstawowe informacje znajdują się w jego biogramach sporządzonych w dwóch wykazach gospodarów mołdawskich⁴. Wśród polskich historyków najobszerniej pisali o nim Jerzy Besala i Kazimierz Dopierała⁵. Skrótowno opisał jego kontakty z Polską Dariusz Milewski⁶, niewielkie wzmianki poczynił Juliusz Demel⁷.

Wśród źródeł narracyjnych interesujące są dzieła Grigore Ureche, Joachima Bielskiego, Leonarda Goreckiego oraz Reinholda Heidensteina⁸. W okresie międzywojennym wydano na podstawie krakowskiego rękopisu anonimowy opis ucieczki i śmierci hospodara, jakkolwiek z pominięciem rozkazu króla do starosty lwowskiego Mikołaja Herburta z 20 września 1582 r. oraz uniwersału ze szczególnie nas interesującym uzasadnieniem egzekucji⁹. Sporo wiadomości przynoszą edycje korespondencji Jana Zamoyskiego¹⁰, mniej – Radziwiłłów, Sapiehów i samego króla¹¹. Co nieco znajdzie się w dyplomatycznej korespondencji wydanej przez M. Kojalowicza¹². Bogatsze są edycje rumuńskie, tak w serii Eudoxiu Hurmuzakiego¹³,

⁴ C. Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova a. 1324–1881*, t. 1 (secolele XIV–XVI), București 2001, s. 727–738. D. Dragnev, E. Baidaus, G. Bodeanu, *Domnii Țării Moldovei: studii*, Chișinău 2005, s. 137–139 (hasło pt. *Iancu Sasu*).

⁵ J. Besala, *Stefan Batory*, Poznań 2010 (pierwsze wydanie: Warszawa 1992); K. Dopierała, *Stosunki dyplomatyczne Polski z Turcją za Stefana Batorego*, Warszawa 1986.

⁶ D. Milewski, *Polsko-mołdawskie stosunki polityczno-wojskowe w latach 1538–1595*, Oświęcim 2022.

⁷ J. Demel, *Historia Rumunii*, Wrocław 1986.

⁸ G. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, wyd. P. P. Panaitescu, București 1987; J. Bielski, *Kronika Marcina Bielskiego*, wyd. K. J. Turowski, t. 3, Sanok 1856; L. Gorecki, *Kronika z czasów króla Stefana Batorego 1575–1582*, wyd. H. Barycz, Kraków 1939; R. Heidenstein, *Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594*, przeł. M. Gliszczyński, red. J. Byliński, W. Kaczorowski, Opole 2015; idem, *Pamiętniki wojny moskiewskiej w 6 księgach*, tłum. J. Czubek, Warszawa 2017.

⁹ *Fatum Ianculae, Palatini Moldavie i Recitatio: exemplum S.R.M. mandati*, red. P. P. Panaitescu, „Revista istorică” 1925, t. 11, nr 1–3, s. 55–63. Oryginał: BPAU-PAN Kraków, rkps 1047, k. 178–187v. Pominięte przez P. P. Panaitescu fragmenty: Stefan Batory do M. Herburta, Warszawa, 20.09.1582, k. 185–186v (j. łac.) i *Przyczyny zginienia Jankuły*, k. 186v–187v.

¹⁰ *Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego*, wyd. W. Sobieski, t. 1 (1553–1579), Warszawa 1904; wyd. J. Siemieński, t. 2 (1580–1582), Warszawa 1909; wyd. J. Siemieński, t. 3 (1582–1584), Warszawa 1913 [dalej: AJZ].

¹¹ *Archiwum Domu Radziwiłłów*, wyd. A. Sokołowski [w:] *Scriptores rerum Polonicarum*, t. 8, Kraków 1885 [dalej: ADR]; *Archiwum Domu Sapiehów*, wyd. A. Prochaska, t. 1 (*Listy z lat 1575–1606*), Lwów 1892; *Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Dyjaryjusze, relacje, listy i akta z lat 1576–1586*, wyd. ks. I. Polkowski, Kraków 1887.

¹² *Дневникъ послѣдняго похода Стефана Баторія на Россію (осада Пскова) и дипломатическая переписка того времени относящаяся главнымъ образомъ къ заключенію Запольскаго мира (1581–1582 г.)*, изд. М. Кояловичъ, Санкт-Петербургъ 1867.

¹³ *Documente privitoare la istoria Românilor urmare la colecțiunea lui Eudoxiu de Hurmuzaki*, t. 3, cz. 1 (1576–1599), București 1880 (listy austriackie); wyd. G. G. Tocilescu, A. I. Obodescu, supl. 1, t. 1 (1518–1780), București 1886 (listy francuskie); wyd. I. Bogdan, supl. 2, t. 1 (1510–1600), București 1893 (listy polskie). Notabene w ostatnim zbiorze znajduje się zaledwie jeden list z czasów Jana Sasa.

jak i przygotowane przez Ilie Corfusa¹⁴. Co nieco wiadomości dają relacje dyplomatów papieskich¹⁵ oraz edycja listów sułtańskich wysyłanych do władców europejskich i zarejestrowanych w zeszytach posiedzeń dywanu pod przewodnictwem wielkiego wezyra (tzw. *Mühimme defterleri*)¹⁶.

Przegląd źródeł archiwalnych również nie przyniósł znaczących znalezisk. Należy się spodziewać, że weryfikacja wiadomości o pogranicznych rozbojach mołdawskich udałaby się dzięki księgom grodzkim z województwa ruskiego i podolskiego, jednak dostęp do nich jest obecnie utrudniony z uwagi na wojnę rosyjsko-ukraińską. Pojedynczą wzmiankę znajdziemy w warszawskim Archiwum Zamoyskich¹⁷. Ciekawszy, choć w wielu miejscach co najmniej kontrowersyjny jest anonimowy „Żywot i śmierć Jankuły wojewody wołoskiego 1582 r.”¹⁸. Koresponduje on ze wspomnianym wyżej opisem krakowskim.

Najwcześniejszym źródłem informacji o złych postępkach hospodara był uniwersał, wydany w związku z jego egzekucją¹⁹. Wyliczał on w sześciu punktach oskarżenia wobec hospodara: 1) uporczywa odmowa złożenia hołdu królowi polskiemu i zaprzysiężenia utrzymywania z nim dobrego sąsiedztwa, 2) lekceważenie króla wyrażające się w samowolnym przechwytywaniu listów do sułtana, otwieraniu ich i przepisywaniu oraz zatrzymywanie posłów polskich do Porty, 3) podżeganie do wojny turecko-polskiej i chęć napaści na Polskę, powstrzymywana przez sułtana, 4) pustoszenie pogranicza polskiego, 5) uwięzienie szlachciców polskich, którzy przybywali doń ze skargami na doznane krzywdy, 6) kilkakrotne przepuszczenie Tatarów do Polski, co stało się przyczyną szkód. Zarzuty te spuentowano stwierdzeniem: „Takowego tedy nieprzyjaciela KJMci Pana naszego, także też Rzeczypospolitej naszej wszytkiej Pan Bóg Wszechmogący sprawiedliwości swojej KJMci Panu naszemu w ręce podać raczeł, którego KJM z tych wyżej pomienionych przyczyn słusznie i sprawiedliwie na garle jego na ten czas karać raczy”²⁰.

¹⁴ *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone*, wyd. I. Corfus, t. 1 (*Secolul al XVI-lea*), București 1979.

¹⁵ Nic nie przynoszą *Relacye nuncyuszów apostolskich*, wyd. E. Rykaczewski, t. 1–2, Berlin–Poznań 1864. Bogata w wiadomości edycja listów nuncjusza Alberto Bolognettiego do sekretarza stanu Stolicy Apostolskiej Tolomeo Gallio kard. Comensi zaczyna się od stycznia 1581: *Monumenta Poloniae Vaticana*, wyd. E. Kuntze, Cz. Nanke, t. 5 (*Series nuntiaturae Polonae. Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolarum et actorum pars I: 1581–1582*), Cracoviae 1923–1933 [dalej: MPV].

¹⁶ A. Dengiz Ökke, *Mühimme defterlerinde kayıtlı Avrupalı hükümdarlara gönderilmiş nâme-i hümayınlar (1545–1696)*, İstanbul 2020 [dalej: *Mühimme defterlerinde*]. Jest to niepublikowana praca magisterska z załącznikiem źródłowym.

¹⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej: AGAD], Archiwum Zamoyskich [dalej: AZ], sygn. 3038.

¹⁸ AGAD, Archiwum Radziwiłłów [dalej: AR], dz. II, ks. 12, s. 629–635.

¹⁹ BPAU-PAN Kraków, rkps 1047, k. 186v–187v (Przyczyny zginienia Jankuły).

²⁰ Ibidem, k. 187v.

Warto zauważyć, że nie wszystkie zarzuty stawiane gospodarowi przez króla miały podstawy prawne. Zaprzysiężony przez Stefana Batorego traktat z sułtanem Muradem III regulował m.in. stosunki polsko-mołdawskie i nie wspominał bynajmniej o obowiązku składania hołdu lennego królowi polskiemu przez gospodarów. Zobowiązywał za to królów do wydawania sułtanowi zbiegów z Mołdawii – za takiego Jan Sas słusznie mógł być uznany. Ścinając go, król naruszał swe zaprzysiężone zobowiązania wobec sułtana²¹.

Elementy budujące czarną legendę Jana Sasa w polskiej historiografii, wyrastając z oskarżeń sformułowanych w uniwersale królewskim, koncentrują się na kilku kwestiach, których prawdziwość trzeba poddać weryfikacji (złe traktowanie własnych poddanych, o które gospodar był oskarżany przez dziejopisów mołdawskich, niezbyt obchodziło Polaków²²). Są to: nieprawe pochodzenie hospodara, zdobycie władzy z poparciem Turków, krzywdy wyrządzane Polakom na terenie Mołdawii i na pograniczu, wreszcie wroga polityka zagraniczna obejmująca kontakty (w domyśle – na szkodę Polski) z administracją cesarską na Węgrzech oraz przechwytywanie i otwieranie polskiej korespondencji dyplomatycznej. Przyjrzyjmy się poszczególnym punktom oskarżenia.

Najbardziej radykalne zarzuty w sprawie nieprawego pochodzenia i w efekcie bezprawnego zdobycia tronu mołdawskiego z poparciem tureckim wysuwa anonimowy autor „Żywota i śmierci Jankuły”. Otóż gospodar miał być nieślubnym synem jednej z córek hospodara Bogdana III Ślepego, oddanej wraz z siostrą do monasteru. Obie nie dotrzymały ślubów czystości – jedną z nich uwiódł niepodany przez autora z imienia gospodar, który zostawił jej list legitymizujący syna. Dziecko jednak zmarło, a tymczasem drugą siostrę zniewolił jeden z mnichów. Ten syn przeżył i otrzymał od ciotki list, wypisany dla prawdziwego syna hospodarskiego. Po śmierci matki i ciotki młody Janku zajął się rymarstwem, a osiągnąwszy sporą biegłość w tym rzemiośle, przeniósł się do Stambułu. Tu zawarłszy korzystne znajomości z Turkami, posłużył się nie dla niego wystawionym listem, aby wykorzystać niezadowolenie z rządów Piotra Kulawego i zdobyć władzę w Mołdawii²³.

Bliski wypadkom Heidenstein uważał go za Sasa siedmiogrodzkiego, podającego się tylko za Mołdawianina i potomka panującej rodziny. Zdaniem tego kronikarza, objął on władzę z poparciem wielkiego wezyra Ahmeda paszy wskutek nieudolności Piotra Kulawego²⁴. W podobnym tonie wypowiadali się Bielski, również akcentujący

²¹ ‘Ahdname Murada III dla króla Stefana Batorego, Stambuł, 17.07.1577 [w:] *Ottoman-Polish diplomatic relations (15th–18th century). An Annotated edition of Ahdnames and other documents*, wyd. D. Kołodziejczyk, nr 21, Leiden–Boston–Köln 2000, s. 277. Królewskie potwierdzenie traktatu, Malbork, 5.11.1577, ibidem, s. 281.

²² Wspominał o tym J. Demel, op. cit., s. 168: „Spotyka się też inne [ballady – DM], nawiązujące do życia i położenia prostego ludu, np. do wystąpień chłopów mołdawskich z czasów Jana Sasa, kiedy to, gdy ludzie nie mieli pieniędzy, zabierano im całe zbiory, wszyscy uciekali ze wsi i kryli się po lasach”.

²³ AGAD, AR, dz. II, ks. 12, s. 629–630.

²⁴ R. Heidenstein, *Dzieje Polski*, s. 289–290.

finansowe aspekty nominacji Sasa²⁵ oraz przebywający nad Bosforem w chwili jego nominacji Marcin Lubieniecki²⁶. Powtarzał on zapewne to, co z inspiracji Sasa mówiono o nim w stolicy Osmanów.

Wśród współczesnych historyków polskich Juliusz Demel uznał go za najmłodszego z synów Piotra Raresza, choć i on wystawił mu niepochlebną opinię²⁷. Jerzy Besala ma Jana za Sasa siedmiogrodzkiego, wyniesionego do władzy przez Ahmeda paszę za zgodą sułtana²⁸. Ojcostwa Raresza nie uznaje też Katarzyna Niemczyk-Wiśniewska²⁹. Opinię o saskim pochodzeniu Jana dzielą współcześni historycy rumuńscy i mołdawscy³⁰.

Jan Sas wypłynął na arenę dziejową jesienią 1579 r., podając się w Stambule za nieślubnego syna Piotra Raresza i jako taki zgłaszając pretensje do tronu mołdawskiego³¹. Obiecał Turkom podniesienie haraczu do 50 tys. dukatów rocznie; wręczył też hojne dary wielkiemu wezyrowi, a także samemu sułtanowi Muradowi III i jego wpływowej matce Nurbanu, oferując im odpowiednio po 80 i 20 tys. dukatów. Wszystko to poskutkowało i 26 listopada Jan Sas został przyjęty na audiencji u wielkiego wezyra. Na nalegania Sasa wysłano do Stambułu córkę Raresza Chiaję, która chociaż – zdaniem autorów biogramu – pierwszy raz usłyszała o istnieniu tego brata, opowiedziała się za osadzeniem go na tronie Mołdawii. Argumenty obojga, a bardziej bogate dary zaowocowały mianowaniem Sasa hospodarem³².

²⁵ „Zaczem to państwo Piotr stracił o to, że go dał pod sobą tak często brać, a na jego miejsce Jankulę cesarz turecki posłał. Był ten Jankuła (powiadają) Sas, który mieszkając w Konstantynopolu pojął był żonę barzo bogatą z Cypru, także mając pieniądze przedarował baszę, zaczem mu to państwo zjednał u cesarza. Co nie na rękę było królowi, bo z tego Jankuły nie miał takiego przyjaciela, jakiego miał z Piotra”; J. Bielski, *Kronika Marcina Bielskiego*, wyd. K. J. Turowski, t. 3, Sanok 1856, s. 1440.

²⁶ M. Lubieniecki do J. Zamoyskiego, Konstantynopol, 30.11.1579, AJZ, t. 1, nr 359, s. 379: „Die 20 Novembris d-nus Ioannes, filius olim piae memoriae Petri Palatini Moldaviae, Rodus Constantinopolim venit nullaque nostra interpellante Palatinus Moldaviae institutur eamque die 6 Decembris aggredditur”.

²⁷ „Taką samą śmiercią zginął w końcu i hospodar Jan Sas (Iancu Sasul, 1579–1582), najmłodszy syn Piotra Rareșu, bogaty, lecz próżny i nie zrównoważony. Przekupiwszy Turków zdołał wyrwać władzę Piotrowi, ale wkrótce został przez nich usunięty i próbował ratować się ucieczką do Polski”; J. Demel, op. cit., s. 158.

²⁸ J. Besala, op. cit., s. 367.

²⁹ K. Niemczyk-Wiśniewska, *Stosunki polsko-mołdawskie w kontekście relacji z Węgrami i Turcją na przełomie XV i XVI wieku*, Katowice 2025, s. 179.

³⁰ D. Dragnev, E. Baidaus, G. Bodeanu, op. cit., s. 137; Ș. Gorovei, *Mușatinii*, București 1976, s. 124; A. Armbruster, *Dacoromano-saxonica. Cronicari români despre sași: Români în cronică săsească*, București 1980, s. 212; C. Rezachevici, op. cit., s. 727, uznaje Sasa za nieślubnego syna Piotra Raresza i mieszczyki braszowskiej, wydanej później za Georga Weissą.

³¹ D. Dragnev, E. Baidaus, G. Bodeanu, op. cit., s. 137.

³² Ibidem, s. 137–138. Autorzy mylnie identyfikują wielkiego wezyra z Sinanem paszą. Urząd ten po zamordowaniu 12.10.1579 Sokollu Mehmeda paszy pełnił Semiz Ahmed pasza (13.10.1579 – 27.04.1580), po nim Lala Kara Mustafa pasza (28.04 – 7.08.1580), znany ze zdobycia Famagusty i dopiero Koca Sinan pasza (7.08.1580 – 6.12.1582 pierwszy raz, później znów 14.04.1589 – 1.08.1591, 28.01.1593 – 16.02.1595, 7.07 – 19.11.1595 i 1.12.1595 – 3.04.1596; łącznie pięciokrotnie). Wszyscy trzej zmarli sprawując urząd. Zob. też C. Rezachevici, op. cit., s. 730–731 i Ș. Gorovei, op. cit., s. 125.

Narracja mołdawskich i rumuńskich historyków opisująca okoliczności nominacji Jana Sasa znajduje potwierdzenie we współczesnej relacji francuskiego przedstawiciela w Stambule Jacques'a de Germinyego. Donosił on 8 grudnia 1579 r. królowej Katarzynie Medycejskiej, iż zmiana na tronie mołdawskim była skutkiem uprzedniej zmiany wielkiego wezyra³³. Zdaniem Francuza, następcą Sokollu Mehmeda paszy chciał wymienić ludzi związanych z poprzednikiem, czego ofiarą padł nie tylko Piotr Kulawy, ale i patriarcha konstantynopoliński³⁴. Istotnie, Jeremiasz II został zdeponowany z urzędu w listopadzie 1579 r. i zastąpiony przez Metrofanesa III (jakkolwiek po niecałym roku wrócił na stolicę patriarchalną). Zmianę na tronie patriarchalnym poprzedziły upadek i zamordowanie jesienią 1578 r. Michała Kantakuzena, jednego z najbardziej wpływowych i najbogatszych protektorów Cerkwi, związanego z Sokollu Mehmedem paszą³⁵. Sam Sokollu Mehmed pasza popierał Piotra Kulawego i sabotował zabiegi Sasa, każąc nawet uwięzić współpracującego z nim Bruttiego³⁶.

W tym kontekście depozycja Piotra Kulawego i wyniesienie Jana Sasa były konsekwencją wymiany elit w stolicy imperium – której ofiarą padł też zamordowany wielki wezyr Sokollu Mehmed pasza³⁷. Nie byłoby to też pociągnięcie wrogie w stosunku do Polski, zwłaszcza że mówiło się i o zmianie hospodara wołoskiego, choć

³³ Ahmed pasza był członkiem rodziny sułtańskiej jako mąż (od 1557) Ayşe Hümaşah Sultan (1543–1594), córki Rüstema paszy i Mihrimah, z którą miał czterech synów. Był wezyrem do naturalnej śmierci. Ciekawą opinię w kontekście dołączenia do grona wezyrów Porty wystawił mu R. Samardžić, *Mehmed Sokolović*, t. 2, Łódź 1982, s. 206: „Osiągnąwszy godność wezyra, przede wszystkim dzięki zabiegom teściowej, sułtanki Mihrimah, ów «łagodny kolos» uchylał się od spraw państwowych z przebiegłością właściwą ludziom inteligentnym”.

³⁴ J. de Germigny do Katarzyny Medycejskiej, Konstantynopol, 8.12.1579 [w:] E. Hurmuzaki, op. cit., supl. 1, t. 1, nr 94, s. 50 (idem, *Négociations de la France dans le Levant; ou Correspondances, mémoires et actes diplomatiques des ambassadeurs de France à Constantinople et des ambassadeurs, envoyés ou résidents à divers titres à Venise, Raguse, Rome, Malte et Jérusalem, en Turquie, Perse, Géorgie, Crimée, Syrie, Égypte, etc., et dans les états de Tunis, d'Alger et de Maroc*, wyd. E. Charrière, t. 3, Paris 1853, s. 839–840). O pośle francuskim zob. niepublikowana praca N. Michalewicz, *Playing the Ottoman political game: the embassy of Jacques de Germigny in Constantinople (1579–1584)*, Fairfax, bd.

³⁵ Metrofanese III był już patriarchą w latach 1565–1572 i został zdjęty z urzędu na rzecz Jeremiasza za sprawą Michała Kantakuzena. Po jego upadku miał okazję powrócić i utrzymał godność aż do śmierci w sierpniu 1580 r. Kantakuzen wspierał przejęcie władzy w Mołdawii przez Piotra V w 1574 r.; zob. S. Runciman, *Wielki Kościół w niewoli. Studium historyczne patriarchatu konstantynopolińskiego od czasów bezpośrednio poprzedzających jego podbój przez Turków aż do wybuchu greckiej wojny o niepodległość*, Warszawa 1973, s. 218–221; R. G. Păun, “Well-born of the polis”. *The Ottoman conquest and the reconstruction of the Greek orthodox elites under Ottoman rule (15th–17th centuries)* [w:] *Türkenkriege und adelskultur in Ostmitteleuropa vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, red. R. Born, S. Jagodzinski, Ostfildern 2014, s. 61–63.

³⁶ Aresztowanie nastąpiło latem 1579 r.; zob. C. Rezachevici, op. cit., s. 730; N. Malcolm, *Agents of empire. Knights, corsairs, Jesuits and spies in the sixteenth-century Mediterranean world*, New York 2015, s. 268–270.

³⁷ Mechanizm wymiany elit prowincjonalnych – i gospodarów – wraz ze zmianami ich protektorów w stolicy Osmanów opisał m.in. M. Wasiucionek, *The Ottomans and Eastern Europe. Borders and political patronage in the early modern world*, London 2019, s. 81n. O gwałtownej śmierci Sokollu Mehmeda paszy zob. R. Samardžić, *Mehmed Sokolović*, t. 2, s. 379.

ostatecznie Mihnea Poturczeniec utrzymał się przy władzy³⁸. Wieści o zmianie doszły też szybko do Polski: czausz Mustafa informował o tym fakcie starostę kamienieckiego Mikołaja Brzeskiego³⁹.

Oczywiście nie można wykluczyć, że Osmanowie pragnęli wykorzystać zaangażowanie się Polski w wojnę z Moskwą dla uporządkowania spraw na pograniczu. Stefan Batory był co prawda lennikiem tureckim z Siedmiogrodu, jednak jego pozycja jako króla czyniła go potencjalnie niebezpiecznym⁴⁰. W tym kontekście usunięcie sprzyjającego mu hospodara mołdawskiego mogło być odebrane jako akt wrogi wobec Polski⁴¹. Od Jana Sasa zależało teraz, czy zdoła pozyskać sobie króla polskiego, czy też znajdzie się w opozycji do niego.

Uzyskawszy nominację, zimą 1579/1580 r. Sas wyruszył do Mołdawii⁴². Towarzyszył mu Bartolomeo Brutti, awanturnik i agent dyplomatyczny, który przyłączył się do Sasa jeszcze w Stambule, a w Mołdawii otrzymał urząd postelnika⁴³. Okazał się on zaradnym człowiekiem i potrafił utrzymać się w polityce mołdawskiej nawet po depozycji i śmierci Jana Sasa. Już we wrześniu 1583 r. służył Polakom informacjami o możliwym niebezpieczeństwie tureckim⁴⁴. Wreszcie za wstawiennictwem Jana Zamoyskiego otrzymał w 1590 r. polski indygenat z podkreśleniem zasług dla hospodara Piotra Kulawego i usług oddanych w relacjach między Rzeczpospolitą a Osmanami⁴⁵.

Tymczasem jednak Brutti służył Sasowi, który już w końcu maja 1580 r. dostarczył do Stambułu należny trybut⁴⁶. Poniósłszy duże wydatki na otrzymanie tronu,

³⁸ J. de Germigny do Katarzyny Medycejskiej, Konstantynopol, 8.12.1579 [w:] E. Hurmuzaki, op. cit., supl. 1, t. 1, nr 94, s. 50. Francuzi starali się o zastąpienie Mihonii Piotrem Kolczykiem, ale długo bez efektu; zob. także korespondencję J. de Germignego z lat 1580–1583.

³⁹ AGAD, AZ, sygn. 3038, bmd. (list turecki – w inwentarzu mylnie opisany jako list Janku Sasa do J. Zamoyskiego z 1578 r.). Mikołaj Brzeski posłował do Porty w 1566 r. Zob. też wcześniej wzmiankowany list M. Lubienieckiego do J. Zamoyskiego z 30.11.1579.

⁴⁰ Z pewnością nie był on bezwolnym narzędziem w rękach sułtana, wojującym z Iwanem Groźnym w interesie Porty, jak można to wyczytać w jednym ze współczesnych opracowań tureckich (H. Inalcik, *Imperium Osmańskie. Epoka klasyczna 1300–1600*, Kraków 2006, s. 52). Stefan Batory miał własne powody do prowadzenia wojny z Moskwą, a i w polityce wobec Osmanów realizował swoje cele.

⁴¹ K. Dopierała, op. cit., s. 105–106.

⁴² Poseł francuski datował wyjazd Sasa już na 8 grudnia (J. de Germigny do Katarzyny Medycejskiej, Konstantynopol, 8.12.1579 [w:] E. Hurmuzaki, op. cit., supl. 1, t. 1, nr 94, s. 50). Datę 9 grudnia podaje C. Rezachevici, op. cit., s. 731, podczas gdy autorzy biogramu hospodara piszą o wyjeździe 7.01.1580; D. Dragnev, E. Baidaus, G. Bodeanu, op. cit., s. 138. Jest ona zdecydowanie za późna.

⁴³ N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, secolele XVI–XVII*, București 1971, s. 295–296, hasło pt. *Brutti Batrolomeu (Brut)*; C. Rezachevici, op. cit., s. 730. N. Malcolm, op. cit., s. 244–277 i 317–361. Postelnik wielki sprawował sądy na dworze władcy i pełnił urząd perkułaba Jass.

⁴⁴ S. Wolski do Stefana Batorego, Kamieniec, 3.09.1583 [w:] *Sprawy wojenne króla Stefana Batorego...*, nr 153, s. 401–402 (z powołaniem się na informacje od „Brutego pościelnika hospodarskiego”).

⁴⁵ D. Milewski, *Polsko-mołdawskie stosunki*, s. 149.

⁴⁶ Jak pisał poseł francuski, pieniądze z Mołdawii szacowane na 80 tys. dukatów przyszły 28 maja i zostały wręczone dwa dni później wraz z trybutem z Wołoszczyzny; J. de Germigny do Henryka III,

Jan Sas zaczął rządy w Mołdawii od ściągania pieniędzy od ludności dla zapłacenia długów. W tym celu wprowadził nowy i uciążliwy podatek od bydła, który wywołał niezadowolenie i skłonił wielu chłopów do ucieczki za granicę. Część z nich przeniosła się w granice koronne na lewy brzeg Dniestru, zaś mieszkańcy okręgu Lăpușna zbuntowali się przeciw gospodarowi. Buntownicy pozyskali posiłki polskie, wybrali spośród siebie na hospodara człowieka nazywanego „Lungul” (Długi), który przyjął miano wojewody Jana (Ioan Vodă). Jan Sas w odpowiedzi wysłał wojsko pod wodzą dwornika Buciuma i postelnika Bruttiego, którzy pokonali łopusznian pod Bolotą nad Prutem⁴⁷.

Hospodar poradził sobie dość łatwo z buntem łopusznian, jednak spotkał się także z oporem lokalnych bojarów. Motywem było inne wyznanie Sasa. Według kronikarza Grigore Ureche, Sas był luteraninem: nie lubił prawosławia i po wstąpieniu na tron pokazał bezbożność i herezję, co miało się wyrazić w antybojarskich posunięciach fiskalnych i niemoralnym prowadzeniu się⁴⁸. Po rządach Piotra Kulawego, który zwykł godzić ze sobą wszystkich bojarów, obdarzając ich wysokimi urzędami, tylko nieliczni z nich znaleźli swe miejsce w dywanie nowego hospodara. Co więcej, hospodar zapowiedział bojarom wysokie podatki i użył siły do wyduszenia pieniędzy⁴⁹.

Na efekty takiej polityki nie trzeba było długo czekać: bojarzy w większości odsunęli się od Jana Sasa. Na czele opozycji znajdowali się Mohyłowice: biskup Rădăuți Jerzy, dwornik Ziemi Górnej Jeremi i paharnik Szymon, a także ich szwagier – hetman Melentie Balica. Wyjechali oni do Polski, skąd wysłali sułtanowi skargi na niegodne zachowanie się Sasa⁵⁰. Zostały one poparte przez posła polskiego Krzysztofa Dzierżka⁵¹.

Niesprawiedliwe rządy w Mołdawii nie wzbudziły jednak takiego zainteresowania Polaków, jak krzywdy wyrządzane poddanym króla polskiego. Wytoczył ten argument sam monarcha w instrukcji poselskiej dla Krzysztofa Dzierżka z września 1581 r., kiedy podjął starania o usunięcie Sasa z tronu – wrócimy do tego we właściwym czasie. Bielski odnotował ogólnie, że Sas „się bardzo źle w samsiedztwie zachowywał”, jednak Heidenstein pisał, że hospodar napadał na pograniczne dwory szlacheckie i więził skarżących się, co znalazło odbicie we współczesnych pracach⁵².

Konstantynopol, 2.06.1580 [w:] E. Hurmuzaki, op. cit., supl. 1, t. 1, nr 95, s. 52. W tymże raporcie znajduje się ciekawa charakterystyka B. Bruttiego.

⁴⁷ G. Ureche, op. cit., s. 158–159; D. Dragnev, E. Baidaus, G. Bodeanu, op. cit., s. 138.

⁴⁸ G. Ureche, op. cit., s. 158; A. Armbruster, op. cit., s. 166; C. Rezachevici, op. cit., s. 732.

⁴⁹ D. Dragnev, E. Baidaus, G. Bodeanu, op. cit., s. 138.

⁵⁰ G. Ureche, op. cit., s. 159; A. Bolognetti do kard. Comensi, Warszawa, 13–14.09.1582, MPV, t. 5, nr 440, s. 486.

⁵¹ D. Dragnev, E. Baidaus, G. Bodeanu, op. cit., s. 138–139. Dzierżek posłował do Porty w 1580 i 1581–1582: A. Zajączkowski, J. Reychman, *Zarys dyplomatyki osmańsko-tureckiej*, Warszawa 1955, s. 116.

⁵² J. Bielski, op. cit., t. 3, s. 1484; R. Heidenstein, *Dzieje Polski*, s. 432; idem, *Pamiętnik wojny*, s. 268; J. Besala, op. cit., s. 367; D. Milewski, *Polsko-mołdawskie*, s. 137.

Informacja podana przez Heidensteina może być prawdziwa, ale równie dobrze może być elementem propagandy. Wynika to z zaangażowania tego autora po stronie Jana Zamoyskiego, współdecydującego wówczas o polityce wobec Mołdawii: a wiemy z relacji nuncjusza, że to właśnie kanclerz sformułował zasadniczy korpus zarzutów przeciw gospodarowi tuż po jego uwięzieniu, a jeszcze przed egzekucją⁵³. Weryfikacja informacji Heidensteina wymagałaby odnalezienia wiadomości o zarzucanych Sasowi czynach w źródłach współczesnych jego panowaniu. Tymczasem przeprowadzona kwerenda nie przyniosła potwierdzenia tych oskarżeń. Milczą o gospodarze wydane drukiem akta sejmikowe, gdzie spodziewać by się można skarg na nękanie przez Sasa polskiego pogranicza⁵⁴. W edycji uniwersałów królewskich znajdziemy gromy ciskane na Samuela Zborowskiego i Kozaków za ich wypadu na ziemie sułtańskie i do Mołdawii, ale nic o Janie Sasie⁵⁵. Nic nie przynoszą także ciekawe skądiną aktów dotyczące województwa braclawskiego⁵⁶.

Kluczowym elementem działań hospodara, wpływającym na jego negatywną ocenę w Polsce i ostateczną depozycję stała się wszak jego polityka zagraniczna. Trzeba przyznać, że Jan Sas objął rządy w sprzyjającej konfiguracji międzynarodowej. Dwaj najsilniejsi sąsiedzi Mołdawii byli zaangażowani w wojny na odległych frontach: Rzeczpospolita od 1577 r. walczyła z Moskwą o Inflanty, Turcy zaś rok później zaatakowali Safawidów, korzystając z walk dynastycznych w Persji. Co więcej, sułtan zażądał posiłków na wojnę perską także od chana krymskiego, co osłabiło możliwości jego działania w Europie⁵⁷. Śmierć Krzysztofa Batorego w maju 1581 r., zarządzającego w imieniu królewskiego brata Siedmiogrodem zdawała się stwarzać nowe możliwości działania gospodarowi mołdawskiemu. Mógł pokusić się o uzyskanie większej niezależności tak wobec Osmanów, jak i Polski. Warunkiem koniecznym do tego było wszak porozumienie z Habsburgami – skonfliktowanymi zarówno z Batorym jak i Osmanami na tle rywalizacji o wpływy na Węgrzech.

⁵³ A. Bolognetti do kard. Comensi, Warszawa, 20.09.1582, MPV, t. 5, nr 443, s. 497.

⁵⁴ Pośrednią wzmiankę dotyczącą spraw z Mołdawią i Osmanami znajdziemy w *Aktach sejmikowych województwa lubelskiego 1572–1632*, red. Henryk Gmiterek, Lublin 2016. Milczą zupełnie o Mołdawii tego okresu *Akta grodzkie i ziemskie*, t. 20, *Lauda Wiszeńskie 1572–1648*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1909 (po laudum z 1577 od razu rok 1584); *Akta grodzkie i ziemskie*, t. 24, *Lauda sejmikowe halickie 1575–1695*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1931 (po 1577 od razu 1587); podobnie chełmskie (*Akta sejmikowe ziemi chełmskiej 1572–1668*, red. W. Bondyra, H. Gmiterek, J. Ternes, Lublin 2015).

⁵⁵ *Akta Metryki Koronnej co ważniejsze z czasów Stefana Batorego 1576–1586*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1882 [dalej: AMK].

⁵⁶ *Документи брацлавського воєводства 1566–1606 років*, oprac. М. Крикун, О. Піддубняк, Львів 2008.

⁵⁷ A. Başer, *Relationship between the Crimean Khanate and the Polish-Lithuanian state during the reign of Devlet I Giray and Mehmed II Giray in Mühimme Defterleri*, „Acta Poloniae Historica” 2023, t. 127, s. 153. W tym kontekście płonne okazały się ostrzeżenia kierowane do hetmana litewskiego o rzekomym zagrożeniu ze strony Turków i Tatarów: NN do ks. Krzysztofa Radziwiłła hetmana pol. lit., Mir, 7.01.1580, ADR, t. 8, nr X, s. 18–19.

W stosunkach Jana Sasa z Polską – ze sprawami siedmiogrodzkimi króla w tle – można wyróżnić trzy główne punkty zapalne, które kolejno zostaną omówione. Są to kontakty hospodara z Johannem Rüberem, odmowa udzielenia posiłków królowi na wojnę z Moskwą i oskarżenia o przechwytywanie polskiej korespondencji dyplomatycznej⁵⁸.

Johann Rüber był habsburskim komendantem Koszyc, strzegącym interesów Rudolfa II na Górnych Węgrzech. Był to region newralgiczny dla Stefana Batorego, gdyż tu posiadłości habsburskie stykały się z księstwem siedmiogrodzkim. Cicha rywalizacja o kontrolowanie tego obszaru od czasu do czasu przeradzała się w walki zbrojne. W tej sytuacji porozumienie hospodara z komendantem cesarskim nie mogło być dobrze widziane w Krakowie.

Tymczasem Jan Sas właśnie tam szukał oparcia dla swej polityki, co – zważywszy na jego pochodzenie i niepewną pozycję w samej Mołdawii – nie było niczym dziwnym. Nie tylko więc prowadził korespondencję z Rüberem, ale nawet kupił majątki na cesarskich Węgrzech⁵⁹.

Pomoc, a przynajmniej życzliwość strony habsburskiej mogły się też hospodarowi wydać niezbędne wobec przychodzących z różnych stron zagrożeń dla jego władzy. Wszak jeszcze przed objęciem przezeń rządów uaktywnił się znów wojewoda sieradzki Olbracht Łaski, powracający do swych planów panowania w Mołdawii. Korzystał on przy tym z poparcia cesarskiego. Rudolf II nie tylko bowiem odmówił królowi polskiemu jakiegokolwiek pomocy w wojnie o Inflanty, ale wznawiając sprawę Łaskiego prowokował konflikt Rzeczypospolitej z Osmanami. Szczęśliwie dyplomacji polskiej udało się przekreślić te plany. Król wprost zwrócił się do sułtana w sprawie Łaskiego, który rzecz jasna negatywnie odniósł się do pomysłu – ale zarazem dowiedział się, że nie jest to intryga króla. W efekcie Turcy zażądali w październiku 1579 r. od posła cesarskiego Joachima von Sinzendorffa podjęcia działań przeciw Łaskiemu. Rudolf II nakazał wojewodzie sieradzkemu w lutym 1580 r. opuścić Węgry, ale on zignorował rozkaz⁶⁰. Dopiero na wieść o sukcesach Stefana Batorego wrócił w styczniu 1581 r. do Polski, pojednał się z królem i oczywiście zaczął go namawiać do interwencji w Mołdawii. Wykorzystał przy tym widoczne już niezadowolenie samych bojarów mołdawskich z rządów Jana Sasa, którzy – jak zapewniał – sami namawiali wojewodę do interwencji, zapewniając jej sfinansowanie. Król odmówił, nie chcąc prowokować wojny z Osmanami⁶¹.

⁵⁸ Zostały one wskazane przez autorów biogramu Sasa jako główne błędy polityczne, ułatwiające polskiej dyplomacji działania podjęte przeciw niemu w Stambule: D. Dragnev, E. Baidaus, G. Bodeanu, op. cit., s. 139.

⁵⁹ F. Preüner do Rudolfa II, Stambuł, 11.11.1581 [w:] E. Hurmuzaki, op. cit., t. 3, cz. 1, nr 51, s. 67–68.

⁶⁰ R. Zieliński i R. Żelewski, *Olbracht Łaski. Od Kieżmarku do Londynu*, Warszawa 1982, s. 127–128. Raport J. Sinzendorffa ws. żądania usunięcia O. Łaskiego zmierzającego do zdobycia Mołdawii, 14.10.1579 [w:] E. Hurmuzaki, op. cit., t. 3, cz. 1, nr 30, s. 45.

⁶¹ „Disse [O. Łaski] che di Moldavia, per la tirannia di quel principe c' hora la tiene, l' arcivescovo et il vescovo et certi altri nobili erano fugiti et ricorsi ad esso con gran quantità di dinari, essortandolo a pigliare quell' impresa”; A. Bolognetti do kard. Comensi, Warszawa, 13–14.09.1582, MPV, t. 5, nr 440, s. 485–487 (cytat s. 486); R. Zieliński i R. Żelewski, op. cit., s. 131–135.

Obecność Olbrachta Łaskiego na Węgrzech, a później w Polsce, stwarzała więc nieustanne zagrożenie dla hospodara. Na tym tle jego kontakty z Rüberem wydają się całkiem racjonalnym posunięciem.

Innym, jakkolwiek przejściowym zagrożeniem dla władzy Jana Sasa było nieoczekiwane żądanie ze strony chana Mehmeda II Gireja, zmierzające do podporządkowania mu Mołdawii, a przynajmniej ściągnięcia z niej jakiejś formy trybutu. Z roszczeniem tym chan wystąpił na wiosnę 1581 r. i było ono zapewne powiązane z szukaniem rekompensaty za kosztowną i niepopularną kampanię perską (od której chan zaczął się wymawiać). Szczęśliwie dla hospodara, pretensje tatarskie zostały odrzucone przez Portę⁶².

Niemal w tym samym czasie Jan Sas musiał ustosunkować się do żądania Stefana Batorego, który po kampanii wielkołuцьkiej szukał rekrutów na nową wyprawę. Zwrócił się zatem jesienią 1580 r. do hospodara mołdawskiego o przysłanie mu pieszych żołnierzy. Jan Sas wymógł się wtedy brakiem uprawnień do samodzielnego wysyłania wojska za granicę⁶³.

Działania te mieściły się w szeroko pojętym interesie własnym hospodara i trudno go o nie winić. Szczególnej wagi nabiera wszak oskarżenie o przechwytywanie przezeń korespondencji dyplomatycznej króla. Pojawia się ono jako element podjętej przez Stefana Batorego akcji dyplomatycznej, mającej na celu usunięcie Jana Sasa i przywrócenie Piotra Kulawego. Przyjrzyjmy się jej pokrótce, aby móc ocenić wiarygodność oskarżenia.

Król, zajęty wojną z Moskwą, dość długo zwlekał z podjęciem zdecydowanych działań w sprawie Mołdawii. Chcąc nie chcąc musiał pogodzić się z narzuceniem jej osmańskiego nominata. Sprawy południowe zaczęły bardziej absorbować króla dopiero z wiosną 1581 r., kiedy zmarł zarządzający Siedmiogrodem Krzysztof Batory. Niemal jednocześnie pojawił się awanturnik Paweł (Pál) Márkházy, mający wsparcie wielkiego wezyra Sinana paszy. Nad Bosforem zrodził się wówczas pomysł wypromowania Márkházya na tron siedmiogrodzki, co wzmocniłoby kontrolę Porty nad tym księstwem. Było to nie do przyjęcia dla króla polskiego, który chciał zachować Siedmiogród dla swojej rodziny i stało się zaczynem intensywnych – i ostatecznie zakończonych powodzeniem – działań dyplomatycznych⁶⁴. Już w lipcu, będąc w drodze na teatr działań wojennych, król wysłał nad Bosfor starostę przemyskiego Jana Tomasza Drohojowskiego, który miał przyczynić się do upadku hospodara mołdawskiego⁶⁵.

⁶² J. Sinzendorff i F. Preüner do Rudolfa II, Stambuł, 15.04.1581 [w:] E. Hurmuzaki, op. cit., t. 3, cz. 1, nr 45, s. 61; J. de Gernigny do Henryka III, Konstantynopol, 15.04.1581 [w:] E. Hurmuzaki, op. cit., supl. 1, t. 1, nr 104, s. 56.

⁶³ Raporty dyplomatów cesarskich w Stambule, 24.12.1580 i 5.01.1581 [w:] E. Hurmuzaki, op. cit., t. 3, cz. 1, nr 41 i 44, s. 56 i 60.

⁶⁴ Pierwsze ostrzeżenia o planach Márkházya: S. Fogelweder do J. Zamoyskiego, Mardos, 25.04.1581, AJZ, t. 2, nr 413, s. 42; K. Dopierała, op. cit., s. 106–107. Zdaniem tego badacza, kandydatura Márkházya mogła być jedynie środkiem nacisku na króla i Siedmiogrodzian dla zwiększenia haraczu płaconego sułtanowi.

⁶⁵ R. Heidenstein, *Dzieje Polski*, s. 373. J. T. Drohojowski otrzymał instrukcję w Dziśnie i 14 lipca wysłano go w drogę; K. Dopierała, op. cit., s. 107–108.

Podjętym w 1581 r. zabiegom króla sprzyjały trzy okoliczności: dobiegająca zwycięskiego końca wojna z Moskwą, przedłużająca się wojna osmańsko-perska i nieoczekiwana ucieczka braci chańskich Alpa i Selameta Girejów. Wiosną 1581 r. zbiegli oni z Krymu na Ukrainę, gdzie zostali złapani przez Kozaków i przekazani staroście czerkaskiemu ks. Michałowi Wiśniowieckiemu. Ich obecność w Polsce stała się dla króla ważną kartą przetargową w rozmowach z Osmanami⁶⁶.

W Stambule już w kwietniu 1581 r. zredagowano list do króla, w którym zawiadamiano o otrzymaniu wiadomości o uwięzieniu przez Kozaków braci chańskich, a także o skargach na „zdrady” Jana Sasa i prośbach o przywrócenie władzy Piotrowi Kulawemu⁶⁷. Na początku września 1581 r. przybył pod Psków czausz osmański Husejn, wioząc pisane w czerwcu listy z żądaniem wydania książąt tatarskich⁶⁸. Sprawę wykorzystał Jan Sas, który postanowił włączyć się do gry. Przekazał poprzez tegoż czausza własny list do króla, proponując pośrednictwo – chciał, by książąt tatarskich odesłać do Mołdawii, a on przekazałby ich sułtanowi⁶⁹. Inicjatywa okazała się jednak chybiona. Król odpisał życzliwie, acz wymijająco Osmanom, hospodara zbywając oświadczeniem, iż sprawę książąt załatwi sam z sułtanem⁷⁰.

I rzeczywiście, król postanowił bezwzględnie wykorzystać sytuację dla uzyskania własnych korzyści – w tym pozbycia się Jana Sasa z Mołdawii. W dwa dni po odpisaniu na poselstwo osmańskie zredagowano instrukcję dla Krzysztofa Dzierżka, przewidzianego na posła do Murada III. Zawarto w niej skargi na hospodara, obwiniając go o nieprzyjazne sąsiedztwo. A zatem, gdy przybył do Mołdawii, nawet nie napisał do króla jak każe zwyczaj sąsiedzki; nastąpiły wbrew dawnym obyczajom i paktom ciężkie krzywdy wobec poddanych króla, głównie kupców; z tego powodu ucierpiał kwitnący kiedyś handel ze szkodą i dla sułtana; hospodar przejmował ponadto listy pisane do króla i otwarte przysyłał królowi, znieważając jego majestat; podsumowując: nieprzyjaźnie żyje z królem będącym sojusznikiem sułtana, a często kontaktuje się z dowódcą cesarskim Rüberem; w efekcie król wprost domaga się usunięcia Jana Sasa z Mołdawii⁷¹.

⁶⁶ J. Oryszowski do Stefana Batorego, Czerkasy, 3.07.1581, AGAD, AZ, sygn. 3036, s. 9; I. Czańska, *Wiśniowieccy*, s. 57; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*, t. 3 (1576–1599), Zabrze–Tarnowskie Góry 2013, s. 105–106; A. Baßer, op. cit., s. 158–162.

⁶⁷ *Mühimme defterlerinde*, 23.04.1581, zeszyt 46, decyzja 555, s. 692–694.

⁶⁸ Murad III do Stefana Batorego, Stambuł, VI 989 H (1581 r.) i Sijawusz pasza do tegoż, Stambuł, VI 989 H (1581 r.) [w:] *Дневникъ послѣдняго похода*, nr 61 i 62, s. 334–336. Kolejny list w tej sprawie: *Mühimme defterlerinde*, 2.09.1581, z. 46, dec. 92, s. 695–697.

⁶⁹ Jan Sas do Stefana Batorego, Suczawa, 10.07.1581 [w:] *Дневникъ послѣдняго похода*, nr 63, s. 336–337.

⁷⁰ Stefan Batory do Jana Sasa, obóz pod Pskowem, 3.09.1581, ibidem, nr 67, s. 340–341 (odpowiedzi z tą datą sułtanowi i Sijawuszowi paszy nr 64 i 65, s. 337–340).

⁷¹ Warto przytoczyć fragment tego aktu oskarżenia wobec hospodara: „Praeterea non potest sua Maestas [król] non conqueri de Petri Ianiscoli, qui hoc tempore Transalpiam ditionem ab eius Serenitate obtinet, hominis importunissimi et inquisissimi iniuriis, qui cum quovis potius, quam cum Maestate sua, confinium tranquillitatem et vicinitatis iura observare instituit, ac quo (qui) ab initium infestum erga Maestatem suam animum ostenderet; cum in eam provinciam pervenisset, nullis tum atque adeo nedum

Oskarżenia wysunięte przez króla pod adresem hospodara zostały przyjęte w polskiej historiografii, zarówno przez większość współczesnych wydarzeniom dziejopisarzy⁷² (oprócz L. Goreckiego), jak i późniejszych historyków⁷³. Część z nich znajduje potwierdzenie w innych źródłach, wszakże informacje o nękanii poddanych króla i przejmowaniu listów wciąż wymagają weryfikacji – mogły one być standardowym chwytem retorycznym, opisującym „typowe” przykłady złego sąsiedztwa.

Tymczasem wobec nowych wieści znan Bosforu, przywiezionych przez czau-sza Iliasza, zrezygnowano z wysłania Krzysztofa Dzierżka i misję pozbawienia Jana Sasa tronu zlecono Janowi Tomaszowi Drohojowskiemu⁷⁴. Ten w końcu listopada otrzymał audiencję u wielkiego wezyra Sinana paszy⁷⁵. W prowadzonych następnie rozmowach obie strony przeciągały linę: Turcy domagali się wydania książąt tatarskich, Polacy przywrócenia Piotra Kulawego na tron Mołdawii. Opóźniło to powrót posła, który dopiero na początku stycznia 1582 r. dotarł nad brzegi Dunaju. Dalszą drogę odbywał przez Siedmiogród, obawiając się zemsty ze strony Jana Sasa. Nic dziwnego, gdyż dostał wstępną zgodę na przywrócenie Piotra Kulawego w zamian za 12 tys. talarów upominku dla wielkiego wezyra. Poseł radził, by pieniądze te jak najszybciej wypłacili regenci siedmiogrodzcy, z którymi chciał omówić tę sprawę. Uważał też, że Siedmiogrodzianie powinni być gotowi na wypadek próby ucieczki Jana Sasa do Rübera⁷⁶.

quidem literis appellavit, quod mos et confinium ratio, mutuaque suae Maiestatis cum eius Serenitate, a qua ille proviniam accepit, amicitia postulabat; accedunt graves iniuriae, quibus subditos nostros mercatores inprimis, qui suas illis in locis (negotiationes) pro consuetudine temporum superiorum ac pactorum ratione exercent, vexat et spoliatur; qua quidem violentia iniuriaque facit, ut hoc tempore negotiationes, quae olim nostrorum subditorum illa in loca magnae fuere, magno cum detrimento eius Serenitatis reddituum omnino iaceant et extinctae sint. Progreditur vero longius etiam eius protervia, et in servitores suae Maiestatis se exercit, quos ille per eam provinciam proficiscentes, semel atque iterum detinuit, excussit et iniuriis affecit; literas etiam ad nos scriptas iis, qui perferrent, eripuit et resignavit; cumque in illis eorum, quae suspicaretur, nihil reperiret, apertas ad suam Maiestatem contemptum remisit. Denique ita se gerit, ut Regiam Maiestatem, quae eius Serenitati summa amicitia perpetuisque foederum pactis imprimis coniuncta est, quotidie summa insolentia violet et lacesset, cum cum vicinis aliis negotia ac consilia, in primis vero cum Rubero Caesaris Germanici praefecto consilia habeat [...]” – instrukcja dla K. Dzierżka wysłanego do Murada III, obóz pod Pskowem, 5.09.1581, ibidem, s. 343–344; K. Dopierała, op. cit., s. 111.

⁷² R. Heidenstein, *Dzieje Polski*, s. 373–374: Janku miał wyrządzać częste krzywdy Polakom, czego król dłużej nie zniesie.

⁷³ M.in. J. Besala, op. cit., s. 367. W opinii tego historyka Sas przejmował i czytał listy królewskie do sułtana i odsyłał je królowi, pustoszył ogniem i mieczem pogranicze, a opierających się szlachciców więził; przyjaźnił się z namiestnikiem cesarskim Janem Rüberem, znanym Batoremu z trudniejszych czasów (będąc starostą generalnym w Koszycach w 1575 r., dał schronienie Bekieszowi i pomagał mu w wyprawie do Siedmiogrodu).

⁷⁴ Stefan Batory do Murada III, obóz pod Pskowem, 26.10.1581 [w:] *Дневникъ послѣдняго похода*, nr 80, s. 361–362; K. Dopierała, op. cit., s. 112–113.

⁷⁵ T. Drohojowski do J. Zamoyskiego, Carogród, 29.11.1581 [w:] *AJZ*, t. 2, nr 446, s. 76–77; K. Dopierała, op. cit., s. 113.

⁷⁶ *Piotr wojewoda ma być za zaleceniem Króla JM. wojewodą, a tamten Jankula ma być zniesion. Markazego głowa ma być posłana* – J.T. Drohojowski do J. Zamoyskiego, nad Dunajem, 7.01.1582 [w:]

Tymczasem zwłoka w przetłumaczeniu listów przywiezionych przez czausza Iliasza, w których zapraszano króla na uroczystość obrzezania syna sułtańskiego, zmusiła do udzielenia nowej odpowiedzi. Wysłano nad Bosfor Krzysztofa Dzierżka, którego zaopatrzone w list ze skargami na rozboje w przyjaznej dawniej Mołdawii. Poseł w końcu grudnia otrzymał zapewnienia o przyjaźni osmańskiej – czego wyrazem było zatwierdzenie Zygmunta Batorego na tronie siedmiogrodzkim i obietnica zajęcia się wybrykami Jana Sasa⁷⁷. W dalszym ciągu jednak nie usunięto go z Mołdawii, ewidentnie grając na zwłokę. Warunkiem sine qua non okazało się wydanie sułtanowi książąt tatarskich. Skoro zatem rozejm w Jamie Zapolskim w styczniu 1582 r. uregulował stosunki z Moskwą, król postanowił wypuścić z rąk tatarski atut. W marcu wysłano do Stambułu starostę ostrowskiego Hieronima Filipowskiego, reprezentanta króla na uroczystości obrzezania syna Murada III z prezentem w osobach Alpa i Selameta Girejów. Spowodowało to gniew chana, którego sułtan mógł teraz szantażować i zagroziło Polsce najazdem tatarskim⁷⁸. Niemniej, w kwestii mołdawskiej było to posunięcie przełomowe. Turcy docenili gest dobrej woli ze strony władcy polskiego. Poseł był uroczystie przyjmowany i po przekazaniu upominków 7 czerwca sprawa detronizacji Jana Sasa ruszyła z miejsca⁷⁹.

Jak się wydaje, hospodara mołdawskiego pogrążyło ostatecznie oskarżenie go przez króla o utrzymywanie kontaktów z Rüberem i innymi osobami z cesarskich Węgier. Sprawę tę podnosił zimą 1581/1582 r. Krzysztof Dzierżek, a powrócił do niej wiosną sam król⁸⁰. Latem 1582 r. wypadki nabrały tempa. Kolejne raporty rezydenta cesarskiego przynoszą wieści o zagrożeniu hospodara detronizacją (23 czerwca), żądaniu posła polskiego mianowania hospodarem protegowanego króla (4 lipca), odmowie Porty udzielonej Francji, która również chciała mieć swego hospodara w Mołdawii (7 lipca), wreszcie o detronizacji Jana Sasa i zastąpieniu go Piotrem Kulawym jako skutku zabiegów posła polskiego (24 sierpnia)⁸¹. Zapowiedzi te spełniły się 13 września 1582 r., kiedy Piotr Kulawy otrzymał po-

AJZ, t. 2, nr 628, s. 272–273. Zob. też J. Bielski, op. cit., t. 3, s. 1484; Heidenstein, *Dzieje Polski*, s. 374; K. Dopierała, op. cit., s. 113–115.

⁷⁷ Stefan Batory do Sinana paszy, Wilno, 19.12.1581 i Murad III do Stefana Batorego, Stambuł, 31.12.1581 [w:] E. Hurmuzaki, op. cit., t. 3, cz. 1, nr 52 i 53, s. 68–70 i *Mühimme defterlerinde*, 1.03.1582, z. 46, dec. 826, s. 701 (w sprawie przekazania braci chana); K. Dopierała, op. cit., s. 115–117.

⁷⁸ Zdawano sobie z tego sprawę już w końcu 1581 r., gdy król podjął decyzję o przekazaniu książąt Turkom; W. Baranowski do J. Zamoyskiego, Wilno, 31.12.1581, AJZ, t. 2, nr 567, s. 205–206. Instrukcja legatom na sejmiki wraz z suplementem, Grodno, 16.07.1582, AMK, nr 126 i 129, s. 230 i 240; K. Dopierała, op. cit., s. 120–121.

⁷⁹ K. Dopierała, op. cit., s. 119–122.

⁸⁰ Raport dla cesarza Rudolfa II, Stambuł, 15.01.1582; *Mühimme defterlerinde*, 20.01.1582, z. 46, dec. 680, s. 699–700 (o zdradzie Jana Sasa i wierności Siedmiogrodu) i Stefan Batory do Murada III, Warszawa, 18.06.1582 [w:] E. Hurmuzaki, op. cit., t. 3, cz. 1, nr 54 i 58, s. 70–71 i 73.

⁸¹ Raporty F. Preüniera do Rudolfa II z 23 czerwca, 4 i 7 lipca oraz 24–29 sierpnia 1582 [w:] E. Hurmuzaki, op. cit., t. 3, cz. 1, nr 59–62, s. 73–74 i 78.

nowną nominację na gospodarstwo i wyruszył ku Jassom⁸². Sułtan nie omieszczał powiadomić o swej decyzji króla polskiego (zarazem dorzucając skargi na napaści kozackie⁸³).

Jan Sas znalazł się w niebezpiecznej sytuacji. Wysłał do Porty zawiadomienie, iż Mołdawianie nie przyjmą Piotra jako władcy, na co otrzymał odpowiedź, że rzecz jest już postanowiona, Piotr zapłacił długi Sasa i zobowiązał się do uiszczenia dodatkowej opłaty za nadanie gospodarstwa⁸⁴. Turcy zażądali jego przybycia do Stambułu, czemu jednak nie chciał się podporządkować. Przewidując możliwość ucieczki na ziemie cesarskie, Porta domagała się od posła habsburskiego zabronienia mu tego⁸⁵. Zdaje się, że wobec nasilającej się polskiej ofensywy dyplomatycznej próbował już wiosną podjąć jakieś kroki zaradcze, ale bezskutecznie⁸⁶. Ponieważ wielcy bojarzy mołdawscy oczekiwali powrotu Piotra Kulawego, Jan Sas po nieudanej próbie zorganizowania oporu przeciw niemu zdecydował się na emigrację przez ojczysty Siedmiogród do Habsburgów. Skoro wszak Węgrzy rozkazali bystrzycanom nie przyjmować zdetronizowanego hospodara w ich mieście⁸⁷, Jan Sas był zmuszony szukać innej drogi. Zdecydował się przekroczyć granicę polską. Okazało się to błędem: uciekający hospodar został aresztowany.

Zdecydowanie najbardziej obszerny i obfity w szczegóły opis ucieczki i śmierci Jana Sasa zostawiają jego anonimowy „Żywot” i *Fatum Ianculae*. Dowiadujemy się z nich, że Jan uciekając do Węgier cesarskich wyruszył w drogę z rodziną, skarbami i wojskiem, złożonym głównie z Węgrów, którym zapłacił zaległy żołd. Ci utorowali mu drogę wśród utarczek z miejscową ludnością. Przekroczywszy granicę polską, zakazał żołnierzom czynić jakichkolwiek szkód i napisał do starosty śniatyńskiego Mikołaja Jazłowieckiego z prośbą o wolny przejazd. Ów jednak wymówił się brakiem zgody królewskiej i zaczął przygotowania do zbrojnego oporu. Widząc to, Jan spróbował przemknąć się z wojskiem. Dośćnięty przez Jazłowieckiego, wszedł z nim w układy i obiecał zatrzymać się do czasu uzyskania

⁸² F. Preüner do Rudolfa II, Stambuł, 15.09.1582 [w:] E. Hurmuzaki, op. cit., t. 3, cz. 1, nr 64, s. 80. W liście tym poseł cesarski informuje, iż jest spodziewany opór ze strony Sasa.

⁸³ *Mühimme defterlerinde*, 26.09.1582, z. 48, dec. 284, s. 705–706. Tłumaczenie polskie: I. Corfus, op. cit., t. 1, nr 183, s. 352: „Jakie pierwszy wojewoda wołoski Jankuła poddanym swym krzywdy wielkie czynił i rozkazaniu memu dosyć nie czynił, tak też państwa wołoskiego starsi panowie pisali do mnie uskarżając się i dając wiadomość o krzywdach swych, a jego nieżyczliwości przeciwko nam. Czego my dowiedziawszy się, z państwami onego zrzucili, a pierwszego Piotra wojewodę, który był przed Jankułą na województwom zaś posadził”. Potwierdzenie odbioru listu: Stefan Batory do Murada III, Kraków, 18.02.1583, ibidem, nr 184, s. 354.

⁸⁴ Raport konfidenta cesarskiego, 10.09.1582 [w:] E. Hurmuzaki, op. cit., t. 3, cz. 1, nr 63, s. 79.

⁸⁵ F. Preüner do Rudolfa II, Stambuł, 20–23 i 29.09.1582 [w:] E. Hurmuzaki, op. cit., t. 3, cz. 1, nr 65 i 66, s. 81.

⁸⁶ Z listu króla do kanclerza wiemy, iż hospodar pisał do starosty kamienieckiego; Stefan Batory do J. Zamoyskiego, Preny, 10.05.1582, AJZ, t. 3, nr 774, s. 83.

⁸⁷ Autorzy biogramu Sasa przypisują decyzję Krzysztofowi Batoremu, jednak ten zmarł 27.05.1581. Decyzja należała więc do rządzących Siedmiogrodem regentów (D. Dragnev, E. Baidaus, G. Bodeanu, op. cit., s. 139).

decyzji królewskiej. Skoro jednak starosta śniatyński odjechał, Jan znów ruszył ku Węgrom. Dopadnięty w jednej z przełęcz, po krótkiej strzelaninie zdał się na łaskę Polaków⁸⁸.

W dalszym ciągu obu relacji następuje opis uwięzienia i śmierci hospodara. Przybył on 14 września do Lwowa, gdzie za wstawiennictwem Jazłowieckiego tutejszy starosta Herbut wyznaczył mu kwatery w niskim zamku. Tu doczekał się przyjazdu Jana Bełżeckiego z rozkazami od króla: Jan miał rozpuścić zaciężnych Węgrów, a sam udać się do Sandomierza na spotkanie z polskim monarchą. Będąc posłuszny woli królewskiej, hospodar odprowadził swoich żołnierzy i już szykował się do wyjazdu, gdy przybył sługa podskarbiego Jacka Młodziejowskiego i zażądał od obu starostów i Bełżeckiego, by wstrzymali wyjazd hospodara do przyjazdu podskarbiego. Zostali zatem we Lwowie, a gdy przyjechał Jacek Młodziejowski, hospodar dowiedział się o wydanym nań wyroku. Przyjął to z rezygnacją i wypowiedawszy się u bernardyna Łosińskiego, znającego język niemiecki oraz pożegnawszy się z rodziną, poszedł na ścięcie. Egzekucję wykonano w dzień św. Wacława, a więc 28 września⁸⁹.

Bogactwo szczegółów dotyczących ujęcia i egzekucji Jana Sasa czyni anonimowe „Żywot” i *Fatum Ianculae* dość wiarogodnymi źródłami w tym zakresie. Nawet końcowe fragmenty wszak wpisują się w tworzenie czarnej legendy. Choć w opisach nie brakuje bowiem wzruszających scen i można wyczuć dozę zrozumienia dla pogodzonego z losem hospodara, w konkluzji zaznaczono, że ów *nienasycony drapieżca* (określenie z „Żywota”) odebrał zasłużoną karę, zaś król wykazał się nadzwyczajnym miłosierdziem, wyznaczając zaopatrzenie jego rodzinie. *Fatum Iancule* kończy się zaś wyliczeniem znanych już nam występków Sasa⁹⁰.

W skróconej wersji znajdziemy te informacje w innych współczesnych źródłach: w relacji nuncjusza⁹¹, kronice mołdawskiej⁹², dziełach Bielskiego⁹³, Goreckiego⁹⁴

⁸⁸ AGAD, AR, dz. II, ks. 12, s. 630–633; *Fatum Ianculae*, s. 55–58.

⁸⁹ Ibidem, s. 633–635; *Fatum Ianculae*, s. 59–61. Datę podaje rękopis krakowski.

⁹⁰ Ibidem, s. 61–63.

⁹¹ A. Bolognetti do kard. Comensi, Warszawa, 13–14.09.1582, MPV, t. 5, nr 440, s. 488–489. O planie ucieczki do cesarskiej części Węgier: tenże do tegoż, Warszawa, 20.09.1582, MPV, t. 5, nr 443, s. 497.

⁹² G. Ureche, op. cit., s. 159. Autor błędnie określił Mikołaja Sieniawskiego jako hetmana; był on wówczas kasztelanem kamienieckim. Urząd hetmana polnego sprawował w latach 1575–1576; zob. M. Plewczyński, *Sieniawski Mikołaj (zm. 1584)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 37, Warszawa 1996–1997, s. 130–135.

⁹³ „W tymże czasie Jankuła hospodar wołoski (który się też królowi barzo niedobrze zachowywał) był ruszon z państwa tego. Przetoż z skarbami i rzeczami swemi wszystkimi chciał zbieżeć do Węgier, ale go wczas postrzegłszy Mikołaj Jazłowiecki na Pokuciu pojmał i do Lwowa przyprowadził. Czego król dowiedziawszy się pisał wnet do Mikołaja Sieniawskiego hetmana polnego i Mikołaja Herborta starosty lwowskiego, aby go podle zwyczaju dawnego dali ściąć a dobra jego wszystkie konfiskowali, które odbierać posłał Hiacynta Młodziejowskiego podskarbiego nadwornego, a część skarbów zostawić żonie jego i dzieciom na wychowanie rozkazał”; J. Bielski, op. cit., s. 1507.

⁹⁴ L. Gorecki, op. cit., s. 91 [437]. Według niego Sas opuścił Mołdawię 2 września z małą liczbą wojska i dążył na Węgry, gdzie miał porozumienie z Rüberem.

i Heidensteina, który wytoczył gospodarowi szereg oskarżeń. Heidenstein dodaje, iż król dowiedział się o pochwyceniu Sasa czekając na sejm w Warszawie, a po egzekucji i konfiskacie majątku wyznaczył zaopatrzenie wdowie i dzieciom⁹⁵.

Decyzja o ukaraniu hospodara zapadła rychło po jego uwięzieniu. Nuncjusz Bolognetti pisał o niej już 20 września, podając uzasadnienie, jakie podał jego sekretarzowi kanclerz wielki koronny Jan Zamoyski. Zawierało ono znane nam już oskarżenia o przejmowanie listów, mordowanie Polaków przebywających w Mołdawii, a nawet okaleczenie wysłanego doń gońca królewskiego⁹⁶. Poseł wenecki w Wiedniu powołując się na wieści z Polski ograniczył się do stwierdzenia, że Sas dopuścił się wielu krzywd i niesprawiedliwości, wobec których król nie chcąc zostawić go bezkarnym, kazał go ściąć⁹⁷. Jako jedyny podważył uzasadnienie podane przez króla Gorecki notując, iż nie wszyscy wierzyli w oficjalne powody ścięcia hospodara, a sam nie chcąc jawnie negować obowiązującej wersji, zdawał wszystko ostrożnie na sąd Boży⁹⁸. Jak wiemy, nie czekano zbyt długo z egzekucją, która nastąpiła 28 września⁹⁹.

Rumuńscy i mołdawscy historycy opisując zgładzenie hospodara z powodu otwarcia kilka sekretnych listów ich posłów¹⁰⁰, podkreślają zainteresowanie Polaków i Turków jego pieniędzmi. Stefan Batory część z nich zużył na spłacenie długów zaciągniętych przez Sasa we Lwowie. Współcześni historycy szacując majątek hospodara podawali rozmaite kwoty, sięgające nawet 200 tys. dukatów czy 30 tys. talarów¹⁰¹. Są one i tak umiarkowane wobec fantastycznych sum miliona czy 600 tys. dukatów, jakie podawał ambasador wenecki w Wiedniu¹⁰². Bliższy wypadkom nuncjusz apostolski

⁹⁵ R. Heidenstein, *Dzieje Polski*, s. 431–432; idem, *Pamiętnik wojny*, s. 268–269. Według autora hospodar był od początku wrogi Polakom: nie przysyłał posłów do króla i różnymi sposobami krzywdził i króla, i jego ludzi. Przejmował kilka razy listy króla do sułtana, otwierał i czytał, po czym odsyłał do Polski; króla i senat podawał w nienawiść u Turków; napadał na pograniczne dwory szlacheckie i więził skarżących się. Gdy król domagał się od sułtana odwołania hospodara i wreszcie sułtan wezwał go do Stambułu, wyznaczając następcę, Jan złupił własny kraj, zebrał garść wojska i chciał ująć na cesarskie Węgry. Bojąc się iść przez Siedmiogród, ruszył przez Pokucie.

⁹⁶ A. Bolognetti do kard. Comensi, Warszawa, 20.09.1582, MPV, t. 5, nr 443, s. 497: „[Jan Zamoyski] dicendo che costui [Jan Sas], oltre l'aprir le lettere, haveva usato molte altre insolenze o più tosto crudeltà, con far amazzare i Polacchi che capitavano in quelle parti, et haveva ultimamente fatto tagliare il naso ad uno mandatogli da questa Mtà, et che pero se gli daria la pena meritata”. Datę 20 września przyjmuje C. Rezachevici, op. cit., s. 734.

⁹⁷ G. Lippomano do N. da Ponte, Wiedeń, 12.01.1583, E. Hurmuzaki, op. cit., t. 3, cz. 2, Bucuresci 1888, nr 23, s. 16.

⁹⁸ „Causas suae mortis esse has asserebant, quasi palatinus Moldaviae legatos regios, qui tum Turciam frequenter mittebantur, satis inhoneste tractare debere(t) litterasque regias aperire, quae secreta in Turciam mittebantur. Sed opinio vulgi alias esse dicebat. Ergo ista iudicio divino sunt committenda”; L. Gorecki, op. cit., s. 91 [437].

⁹⁹ C. Rezachevici, op. cit., s. 736–737. A. Bolognetti do kard. Comensi, Warszawa, 22–26.11.1582, MPV, t. 5, nr 478, s. 564–565 wspomina krótko fakt egzekucji.

¹⁰⁰ A. Armbruster, op. cit., s. 213.

¹⁰¹ D. Dragnev, E. Baidaus, G. Bodeanu, op. cit., s. 139 (200 tys. dukatów); C. Rezachevici, op. cit., s. 735 (ponad 30 tys. talarów).

¹⁰² G. Lippomano do N. da Ponte, Wiedeń, 9.11.1582, MPV, t. 5, nr 473, s. 546, przypis 9. Polski kronikarz odnotował 15 wozów, na których wieziono dobytek Sasa; L. Gorecki, op. cit., s. 91 [437].

wyceniał go na 16 tys. talarów dodając, że nie był on tak wielki, jak się spodziewano (i jest to chyba najbardziej wiarogodna suma)¹⁰³. Zwraca się uwagę na brak jakiegokolwiek procesu, który był udziałem choćby Iwana Podkowy cztery lata wcześniej (ze swej strony możemy dodać, że Podkowa był bądź co bądź poddanym króla polskiego, chronionym przez prawo)¹⁰⁴. Niektórzy autorzy piszą, że w obliczu śmierci przeszedł na katolicyzm i został pochowany w kościele lwowskich bernardynów. Ta informacja wymagałaby zastanowienia – wiemy tylko, że został wyspiewany przez bernardyna, a powodem wyboru tego kapłana była jego znajomość języka niemieckiego¹⁰⁵.

Dodajmy na koniec, że związany z depozycją Jana Sasa powrót do władzy w Mołdawii Piotra Kulawego przyjął z dezaprobatą Olbracht Łaski. Wciąż nie mogąc zapomnieć o swych marzeniach o władzy w Jassach, spotkał się we wrześniu 1582 r. z królem w Łowiczu i skarżył na restytucję Piotra Kulawego. Prosił o zgodę na zaciąg wojska, z którym spodziewał się nie tylko opanować Mołdawię, ale – co było oficjalnym celem – dojść aż do Stambułu. Rzecz jasna król nie zgodził się na tak awanturniczy pomysł¹⁰⁶. Zawiedzeni byli również Turcy, których czausz przybył do Polski, licząc na znalezienie Sasa żywego. Sułtan w liście pisał, iż dowiedział się o ucieczce hospodara wraz z pieniędzmi, które wydusił z poddanych i za które kupił sobie zamek (w domyśle – na Węgrzech); oczekiwał zatem, że Polacy wydadzą zbiega Porcie¹⁰⁷. Jak informuje nuncjusz, sułtan wyraził przy tej okazji ubolewanie z powodu krzywd, niesprawiedliwości i okrucieństwa, jakich dopuszczał się hospodar¹⁰⁸. Nie rezygnował wszak z prób wyegzekwowania od króla polskiego zwrotu majątku Sasa¹⁰⁹.

Panowanie Jana Sasa i jego stosunki z Polską kryją wciąż wiele niejasności. Zastanawia jego szybka i w gruncie rzeczy bezprawna egzekucja, którą Bielski uzasadnia rzekomym *dawnym zwyczajem*¹¹⁰. Podyktowana była chęcią pozbycia się wroga, którego król musiałby oddać Osmanom albo pozwolić mu wyjechać na cesarskie Węgry. W obu przypadkach wypuszczałby z rąk politycznego gracza, którego i Osmanowie i Habsburgowie mogliby w przyszłości wykorzystać przeciw królowi. Lepszym rozwiązaniem wydało się zapewne definitywne pozbycie się Sasa. Choć na krótką

¹⁰³ A. Bolognetti do kard. Comensi, Warszawa, 4.11.1582, MPV, t. 5, nr 461, s. 538.

¹⁰⁴ C. Rezachevici, op. cit., s. 734–735; D. Milewski, *Moldawia w polityce*, s. 147–148.

¹⁰⁵ Ş. Gorovei, op. cit., s. 126; D. Dragnev, E. Baidaus, G. Bodeanu, op. cit., s. 139 (tu wiadomość, że w 1817 r. z rozkazu władz austriackich szczątki 330 pochowanych, w tym Jana Sasa, zostały wydobyte z kościoła bernardynów i pochowane we wspólnej mogile).

¹⁰⁶ A. Bolognetti do kard. Comensi, Warszawa, 13–14.09.1582, MPV, t. 5, nr 440, s. 485–490; R. Zieliński i R. Żelewski, op. cit., s. 142.

¹⁰⁷ *Mühimme defterlerinde*, 21.10.1582, z. 48, dec. 344, s. 706–707.

¹⁰⁸ A. Bolognetti do kard. Comensi, Warszawa, 7.12.1582, MPV, t. 5, nr 495, s. 587.

¹⁰⁹ *Mühimme defterlerinde*, 22.12.1582, z. 48, dec. 553, s. 708–709 (gdzie sułtan przyznawał już, że wie o śmierci hospodara) i ibidem, 21.03.1583, z. 48, dec. 991, s. 709–710 (gdzie dowodzi, że zrabowany w Polsce majątek hospodara nie należał do niego, ale pochodził z należnego Porcie haraczu, którego ponowne zebranie byłoby krzywdą dla ludności). W obu listach przypominał o okazanej królowi życzliwości, jaką było odwołanie Sasa.

¹¹⁰ Stefan Batory nie wahał się ścinać wrogów politycznych, jak Iwana Podkowę, Hrehorego Ościka czy Samuela Zborowskiego, choć w tych przypadkach miał za sobą wyroki sądowe.

metę mogło budzić niezadowolenie sułtana i cesarza, to należało się spodziewać, że upływ czasu zatrze urazy, a interesy króla w Siedmiogrodzie i Mołdawii będą trwale zabezpieczone. Ta kalkulacja okazała się słuszna.

Źródła szczególnie ciężkich oskarżeń znajdujemy w listach królewskich, wypowiedzi Jana Zamoyskiego do nuncjusza Bolognetiego i kronice historycznej związanego z kanclerzem wielkim koronnym Heidensteina. Każe nam to domniemywać, że być może to właśnie na polskim dworze królewskim, z udziałem kanclerza Zamoyskiego opracowano listę zarzutów mających zdyskredytować hospodara i uzasadnić jego usunięcie (*fecit cui prodest*). Późniejsze bliskie związki Zamoyskiego z Mohyłami, przebywającymi w Polsce jako uciekinierzy polityczni za rządów Jana Sasa, mogą też wskazywać na nich jako na potencjalnych informatorów kanclerza, zwłaszcza odnośnie do złego ich zdaniem zarządzania Mołdawią przez Sasa¹¹¹. Zarzut ten, podniesiony przez polską dyplomację, nie miał większego znaczenia dla samej Polski, jednak liczył się dla sułtana – w jego oczach bowiem hospodar miał utrzymywać dobre stosunki z Rzeczpospolitą tylko wtedy, gdy było to w interesie Porty¹¹². Dodatkową poszlaką jest skłonność króla do radykalnego rozstrzygania problemów politycznych i pozbywania się wrogów za pomocą katowskiego miecza – zwłaszcza jeśli w grę wchodziły bliskie władcy sprawy stosunków z Osmanami. Najpewniej właśnie dlatego Samuel Zborowski doczekał się w 1584 r. egzekucji, właśnie po samowolnych akcjach wespół z Kozakami¹¹³.

Podsumowując możemy powiedzieć, że Jan Sas padł ofiarą gry politycznej silniejszych sąsiadów, a jego czarna legenda w Polsce, choć niepozbawiona podstaw, była w dużej mierze efektem celowych działań mających uzasadnić brutalną rozprawę z niewygodnym sąsiadem.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie:

Archiwum Radziwiłłów: dz. II, ks. 12

Archiwum Zamoyskich: 3036, 3038.

Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności – Polskiej Akademii Nauk w Krakowie: 1047

¹¹¹ I. Czamańska, *Characterul legăturilor lui Jan Zamoyski cu Movileștii*, „Arhiva Genealogică” 1996, t. 3, nr 3–4, s. 307; M. Wasiucionek, op. cit., s. 53.

¹¹² V. Panaite, *Război, pace și comerț în Islam: Țările române și dreptul otoman al popoarelor*, București 2013, s. 405–412.

¹¹³ O jego wcześniejszych wypadach do Mołdawii wspomina L. Gorecki, op. cit., s. 67 [413]; K. Olejnik, *Stefan Batory 1533–1586*, Warszawa 1988, s. 277 i 283–284 (autor podkreśla szczególne zainteresowanie króla stosunkami z Portą; sprawę Sasa pomija); E. Dubas-Urwanowicz, *Mężowie stanu, awanturnicy czy zdrajcy?: dzieje rodu Zborowskich w XVI wieku*, Warszawa 2018, s. 387–394. O złej reputacji króla pisał m.in. S. Brzeziński, „*My mu nie chcemy być Siedmiogrodzianym*”. *Stefan Batory w publicystyce antykrólewskiej* [w:] *Stefan Batory – król Rzeczypospolitej*, s. 161–175.

Źródła opublikowane

- Akta Metryki Koronnej co ważniejsze z czasów Stefana Batorego 1576–1586*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1882.
- Archiwum Domu Radziwiłłów*, wyd. A. Sokołowski [w:] *Scriptores rerum Polonicarum*, t. 8, Kraków 1885.
- Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego*, wyd. W. Sobieski, t. 1 (1553–1579), Warszawa 1904; wyd. J. Siemieński, t. 2 (1580–1582), Warszawa 1909; wyd. J. Siemieński, t. 3 (1582–1584), Warszawa 1913.
- Armbruster A., *Dacoromano-saxonica. Cronicari români despre sași: Români în cronică săsească*, București 1980.
- Bielski J., *Kronika Marcina Bielskiego*, wyd. K. J. Turowski, t. 3, Sanok 1856.
- Dengiz Ökke A., *Mühimme defterlerinde kayıtlı Avrupalı hükümdarlara gönderilmiş nâme-i hümayûnlar (1545–1696)*, İstanbul 2020.
- Dnevnik" poslednyago pohoda Stefana Batoriya na Rossiyu (osada Pskova) i diplomatičeskaya perepiska togo vremeni odnosyašdyasya glavnym" obrazom" k" zaključeniyu Zapol'skago mira (1581–1582 g.), wyd. M. Koyalovič, Sankt-Peterburg" 1867 [*Дневникъ послѣдняго похода Стефана Баторія на Россію (осада Пскова) и дипломатическая переписка того времени относящаяся главнымъ образомъ къ заключенію Запольскаго мира (1581–1582 г.)*], изд. М. Кояловичъ, Санкт-Петербургъ 1867].
- Documente privitoare la istoria Românilor urmare la colecțiunea lui Eudoxiu de Hurmuzaki*, t. 3, cz. 1 (1576–1599), București 1880; t. 3, cz. 2 (1576–1600), București 1888; wyd. G. G. Tocilescu, A. I. Obodescu, supl. 1, t. 1 (1518–1780), București 1886; wyd. I. Bogdan, supl. 2, t. 1 (1510–1600), București 1893.
- Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone*, t. 1 (secolul al XVI-lea), wyd. I. Corfus, București 1979.
- Dokumenti braclav's'kogo voevodstva 1566–1606 rokiv, red. M. Krikun, O. Piddubniyak, L'viv 2008 [*Документи брацлавського воєводства 1566–1606 років*, оргас. М. Крикун, О. Піддубняк, Львів 2008].
- Fatum Ianculae, Palatini Moldavie i Recitatio: exemplum S.R.M. mandati*, red. P. P. Panaitescu, „Revista istorică” 1925, t. 11, nr 1–3, s. 55–63.
- Gorecki L., *Kronika z czasów króla Stefana Batorego 1575–1582*, wyd. H. Barycz, Kraków 1939.
- Heidenstein R., *Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594*, przeł. M. Głiszczyński, red. J. Byliński, W. Kaczorowski, Opole 2015.
- Heidenstein R., *Pamiętniki wojny moskiewskiej w 6 księgach*, tłum. J. Czubek, Warszawa 2017.
- Kromer M., *Historija prawdziwa o przygodzie żalosnej księcia finlandzkiego Jana i królowny polskiej Katarzyny*, red. J. Małłek, Olsztyn 1974.
- Łubieński M., *Droga do Szwecji Zygmunta III, króla polskiego i szwedzkiego w 1593 roku*, wyd. J. Byliński, W. Kaczorowski, Opole 2009.
- Monumenta Poloniae Vaticana*, wyd. E. Kuntze, Cz. Nanke, t. 5 (*Series nuntiaturae Polonae. Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolarum et actorum pars I: 1581–1582*), Cracoviae 1923–1933.
- Négociations de la France dans le Levant; ou Correspondances, mémoires et actes diplomatiques des ambassadeurs de France à Constantinople et des ambassadeurs, envoyés ou résidents à divers titres à Venise, Raguse, Rome, Malte et Jérusalem, en Turquie, Perse, Géorgie, Crimée, Syrie, Égypte, etc., et dans les états de Tunis, d'Alger et de Maroc*, wyd. E. Charrière, t. 3, Paris 1853.
- Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Dyjaryjusze, relacyje, listy i akta z lat 1576–1586*, wyd. Polkowski, t. 1, Kraków 1887.
- Ureche G., *Letopisețul Țării Moldovei*, wyd. P. P. Panaitescu, București 1987.

Opracowania

- Başer A., *Relationship between the Crimean Khanate and the Polish-Lithuanian state during the reign of Devlet I Giray and Mehmed II Giray in Mühimme Defters*, „Acta Poloniae Historica” 2023, t. 127, s. 131–165.

- Besala J., *Stefan Batory*, Poznań 2010.
- Brzeziński S., „*My mu nie chcemy być Siedmiogrodzianym*”. *Stefan Batory w publicystyce antykrólewskiej* [w:] *Stefan Batory – król Rzeczypospolitej i książę Siedmiogrodu*, red. A. Körmendy, R. Lolo, Pułtusk 2008, s. 161–175.
- Czamańska I., *Caracterul legăturilor lui Jan Zamoyski cu Movileștii*, „*Arhiva Genealogică*” 1996, t. 3, nr 3–4, s. 307–312.
- Czamańska I., *Wiśniowieccy. Monografia rodu*, Poznań 2007.
- Demel J., *Historia Rumunii*, Wrocław 1986.
- Dopierała K., *Stosunki dyplomatyczne Polski z Turcją za Stefana Batorego*, Warszawa 1986.
- Dragnev D., Baidaus E., Bodeanu G., *Domnii Țării Moldovei: studii*, Chișinău 2005.
- Dubas-Urwanowicz E., *Mężowie stanu, awanturnicy czy zdrajcy?: dzieje rodu Zborowskich w XVI wieku*, Warszawa 2018.
- Gorovei Ș., *Mușatinii*, București 1976.
- Inalcik H., *Imperium Osmańskie. Epoka klasyczna 1300–1600*, Kraków 2006.
- Malcolm N., *Agents of empire. Knights, corsairs, Jesuits and spies in the sixteenth-century Mediterranean world*, New York 2015.
- Michalewicz N., *Playing the Ottoman political game: the embassy of Jacques de Germigny in Constantinople (1579–1584)*, Fairfax, bd.
- Milewski D., *Moldawia w polityce Stefana Batorego – sprawa Iwana Podkowy* [w:] *Stefan Batory – król Rzeczypospolitej i książę Siedmiogrodu*, red. A. Körmendy, R. Lolo, Pułtusk 2008, s. 129–158.
- Milewski D., *Polsko-moldawskie stosunki polityczno-wojskowe w latach 1538–1595*, Oświęcim 2022.
- Niemczyk-Wiśniewska K., *Stosunki polsko-moldawskie w kontekście relacji z Węgrami i Turcją na przełomie XV i XVI wieku*, Katowice 2025.
- Olejnik K., *Stefan Batory 1533–1586*, Warszawa 1988.
- Panaite V., *Război, pace și comerț în Islam: Țările române și dreptul otoman al popoarelor*, București 2013.
- Păun R. G., „*Well-born of the polis*”: *The Ottoman conquest and the reconstruction of the Greek orthodox elites under Ottoman rule (15th–17th centuries)* [w:] *Türkenkriege und adelskultur in Ostmitteleuropa vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, red. R. Born, S. Jagodzinski, Ostfildern 2014, s. 59–85.
- Plewczyński M., *Sieniawski Mikołaj (zm. 1584)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 37, Warszawa 1996–1997, s. 130–135.
- Plewczyński M., *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*, t. 3 (1576–1599), Zabrze–Tarnowskie Góry 2013.
- Rezachevici C., *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova a. 1324–1881*, t. 1 (secolele XIV–XVI), București 2001.
- Runciman S., *Wielki Kościół w niewoli. Studium historyczne patriarchatu konstantynopolańskiego od czasów bezpośrednio poprzedzających jego podbój przez Turków aż do wybuchu greckiej wojny o niepodległość*, Warszawa 1973.
- Samardžić R., *Mehmed Sokolović*, t. 1–2, Łódź 1982.
- Stoicescu N., *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, secolele XVI–XVII*, București 1971.
- Wasiucionek M., *The Ottomans and Eastern Europe. Borders and political patronage in the early modern world*, London 2019.
- Zieliński R., Żelewski R., *Olbracht Łaski. Od Kieźmarku do Londynu*, Warszawa 1982.